УДК 811.161. 2’42

Л.В. Прокопчук

УЗУАЛЬНІ Й ОКАЗІОНАЛЬНІ ПОРІВНЯННЯ В РОМАНІ ІВАНА БАГРЯНОГО «ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПРІРВОЮ»

У статті проаналізовано структуру й функціонально-семантичне навантаження порівняльних конструкцій, уживаних у художній прозі І. Багряного. З’ясовано шляхи оновлення загальнонародних порівнянь: лексико-семантичне наповнення компонентів порівняльної конструкції, а також незвична їхня сполучуваність.

Ключові слова: *порівняльна конструкція, компонент порівняльної конструкції, узуальні порівняння, оказіональні порівняння.*

Постановка проблеми. Творча спадщина І. Багряного – непересічне явище в історії української літератури ХХ століття, проте «говорити про достатню міру осягнення або хоча б спопуляризованості його мистецької спадщини не доводиться» [1, 6]. Художній доробок митця лише в 90-ті роки ХХ століття став відомий українському читачеві, який одержав змогу безперешкодно читати його твори. Вилучені з культурного обігу, твори І. Багряного, тривалий період перебували поза колом зацікавлень як літературознавців, так і мовознавців. Лише наприкінці ХХ століття активізувалась увага вітчизняних критиків до творчості митця.

Наприкінці 90-х років, крім розвідок вітчизняних літературознавців, з’являється низка лінгвостилістичних праць, присвячених розглядові мовних особливостей творів письменника. Мова прози І. Багряного стала об’єктом дослідження Н. М. Сологуб (значення біблійних образів у реалізації ідеї роману «Сад Гетсиманський», роль художньо-словесних символів у текстах романів «Сад Гетсиманський», «Тигролови», естетичне значення синтаксичної організації художнього тексту), О. Г. Чумак (алегорична символіка як засіб протиставлення двох світів у творах письменника, художньо-семіотична парадигма в мовотворчості І. Багряного), М. Братусь (семантика, структура і стилістичні функції епітета) [4, 5, 6]. Проте малодослідженими є порівняльні конструкції в системі мовно-виражальних засобів майстра художнього слова.

Мета нашої *статті* – простежити особливості функціонування загальнонародних та індивідуальних порівнянь у романі І. Багряного «Людина біжить над прірвою».

У мові художніх творів, зокрема аналізованого роману «Людина біжить над прірвою», стилістично вагомими постають порівняльні конструкції. Діапазон способів вираження порівняння у творі досить широкий: від експліцитних морфологічних і синтаксичних структур до імпліцитних, які актуалізуються в певному контексті: *Максим ішов у тумані* ***по-вовчому*** [1, 294]; *Іти ж* ***по-сибірському****, як ходив колись у тайзі, він тут і в такому стані не зможе* [1, 320]; *Пісня забурхала,* ***як повінь****, розтрощуючи геть усе – всякий смуток і жаль* [1, 67]; *Солдатик мовчав,* ***як зацькований, переляканий звірок****, конвульсійно вчепившись у рушницю* [1, 185]. : *І заховався [Соломон],* ***як равлик у мушлю****, остаточно задивившись у себе самого нервом* [1, 96]; *Він [Максим] стояв посеред кімнати в домі, що ось-ось міг розсипатися на скалки, стояв,* ***як моряк на чердаку розгойданого корабля****, розставивши ноги, і тупо дивився у вікно на веранду* [1, 102].

В аналізованому романі переважають сполучникові порівняння, приєднувані сполучниками ***як, мов, немов, ніби, немовбито***: *З пам’яті не йшов той Янгол, що раптом піднісся серед людського занепаду,* ***як фенікс з попелу*** [1, 245]; *Тіло спотикалося, босе, по снігу, по розчавленому шляху, плуталося під колесами гармат і під ногами велетенських юрбищ, брело,* ***немов під водою, немов по дну моря****, не відчуваючи нічого…* [1, 246]; *Голова й серце йому загуділи, як від тяжкого вдару дзвін, – то завирувала дика кров,* ***немовби шаліючи****, не підкоряючись ні волі, ні розумові* [1, 128].

Такі порівняльні конструкції мають зазвичай трикомпонентну структуру: суб’єкт (предмет) порівняння – об’єкт (образ) порівняння – основа порівняння [4]. Напр., у реченні *Ось офіцер, довготелесий і горбоносий, як біблійний пророк, сидить на ослику, черкаючи ногами землю* [1, 70] виокремлюємо суб’єкт (предмет) порівняння – *офіцер*, об’єкт (образ) порівняння – *як біблійний пророк*, основа порівняння – *сидить на ослику*.

На системі мовно-виражальних засобів прози І. Багряного позначився вплив народнопісенних образів. Традиційні словесні образи в структурі порівнянь органічно вплітаються в мовну тканину аналізованого роману автора, допомагаючи в конкретних чуттєвих картинах відтворити національно-мовний колорит місця зображуваних подій чи передати настрій автора або персонажа. З-поміж образів, узятих зі скарбниці народної творчості, виокремлюємо такі тематичні групи:

– назви явищ природи: *Лишилося ще минути станцію, перетяти залізницю, і Максим буде в степу – найріднішому вже, в найближчому, в найбільше знаному, й вільний,* ***як вітер*** [1, 364]; *Коні хватили з місця,* ***як вихор*** [1, 272];

© Л.В. Прокопчук

– назви рослин: *А він усе-таки стоятиме, **як дуб**, на цій землі* [1, 364]; *І ось вони гойдалися, гнані вітром війни, **як перекотиполе*** [1, 277];

– назви тварин і птахів: *Очі її – фари – було замазано чорним і залишено тільки дві щілини, **як у кота**, ті щілини дивилися вниз, освітлюючи невеликий клапоть землі* [1, 121]; *Голодні мешканці халуп, розсипавшись ген по левадах і городах, щоб там ховатися від смерті в снігу, **немов куріпки**, схоплювались від того видовища на ноги* [1, 105]; *Бідолашна дружина губилася з жаху, б'ючись, **мов чайка**, об сиру землю* [1, 104];

Активним компонентом таких порівняльних конструкцій у досліджуваному творі слугує номен ***вовк***. У кожному випадку зазнають актуалізації різні семи із значеннєвого набору цього номену, пор.: *Зупинився Максим, прислухався, **як вовк**, аж у вуха дзвеніло від напруження* [1, 287]; *Вийшовши на берег, Максим струснувся, **як вовк після купелі**, й озирнувся назад* [1, 360]; *Він [господар] помалу підійшов, нашорошений, **як вовк**, і оглянув пильно гостя* [1, 370]; *Максим постояв, **як вовк**, послухав і, відсапнувшись, пішов далі по глибокому снігу* [1, 282]; *Він стоїть, **як вовк*** [1, 330]. Щоб зрозуміти, яке із значень лексеми ***вовк*** актуалізується в останньому реченні, потрібно звернутися до попереднього контексту, який увиразнює асоціативний зв'язок між зіставлюваними поняттями: *Він стає й стоїть на льоду, й нашорошує вуха, й напружує зір і нюх. Що таке? В чому річ? ... Він стоїть, **як вовк*** [1, 330].

Виразно негативною семантикою позначені порівняльні конструкції, об'єктну частину яких становлять такі назви тварин, як ***козел, щур, верблюд***: *Тут Кутузов шарпнувся, стрибнув убік і панічно побіг, подався стрімголов, вистрибом, **як козел*** [1, 304]; *Вони [люди] порпалися нишком у тих руїнах, **немов щури**, то тут, то там* [1, 87]; *Тепер вони [люди] ворушаться, **мов щури**, немов опановані екстазом доруйновування зруйнованого, дикою, розпачливою жадобою грабунку, жадобою з відчаю* [1, 87]; *Він [Соломон] завжди намагався сидіти на Олімпі самотньо, і тепер теж сидів один серед багатьох і понуро пив, **як верблюд**, поки рід плив собі пісенним морем* [1, 71];

– назви осіб: *Білий, **наче мірошник**, у крейді зі стін, він став посеред вулиці, обтрушуючись* [1, 222]; *Максим брів по воді, **мов рибалка*** [1, 333];

– назви астрономічних понять: *І він же командир недавній, ішов у першому ряду, темний, **як ніч**, з негарним вуглястим своїм обличчям, посірілим і невиразним* [1, 230];

– назви абстрактних понять: *А над усім тим, **як марево**, – ще один моторошний образ* [1, 147]; *І ось тут раптом, **як видиво**, з'явилась і звернула на себе увагу всіх якась дівчина* [1, 243].

Численну групу в романі «Людина біжить над прірвою» становлять порівняльні конструкції, які увиразнюють психологічний портрет персонажів. Вони виступають концентрованим, лаконічним носієм різної інформації, вказуючи як на зовнішні ознаки, так і на внутрішній стан людини. Показовим є те, що письменник мало уваги приділяє характеристиці зовнішності своїх героїв, натомість акцентує на їхніх емоційних переживаннях, поведінці.

Художнє моделювання внутрішнього простору людини також досить часто реалізується за допомогою традиційних словесних образів. Розмиваючи межі між авторським мовленням і мовленням персонажів, таке слововживання виражає близькість їхніх світоглядних і естетичних позицій, художнє ж мислення здійснюється в категоріях, властивих народній філософії життя. На загальномовній усталеній семантиці побудовані зазвичай порівняння, які передають особливості поведінки людини в певній ситуації: *Він тягнувся за старшиною, **як нитка за голкою*** [1, 159]; *Лють розбирає Максима так, що він вибухає дикою лайкою на весь голос, клене вітер і цілий світ, **мов божевільний*** [1, 339].

Як свідчить досліджуваний матеріал, письменник, художньо переосмислюючи народні порівняння, витворює оригінальні авторські тропи на основі народних уявлень. Визначальним способом такої трансформації є введення додаткових компонентів задля увиразнення зображуваного: *А «мушкетери» дивились на великого начальника, мов **вірні** пси, чекаючи, чим скінчиться його тарабанення пальцями по шахівниці* [1, 131]; *Сам пригнічений, заглиблений у себе і водночас напружений, як **натянута** струна, він, доктор філософії й професор діамату, глушив горілку чи горілкою глушив власну душу і власну голову* [1, 61]; *Максим знову виходив на ганок і дивився, як метушились на левадах і ген по засніженому болоту люди, мов **збожевілілі чорні** комашки* [1, 107]; *... а тіло несла стихія, в якій він плив, мов тріска **на каламутній бистрині*** [1, 250].

Одним із шляхів інтерпретації загальнонародних порівнянь є також структурно-семантична зміна основи при збереженні об'єктної частини: *Решта варти мовчала, **як мур*** [1, 151]. Заміна дієслова-основи ***стоїть*** на ***мовчить*** призвела до зміни семантики всієї порівняльної конструкції. Пор.: *Вони підвелися над ним і стали, **як мур*** [1, 247].

Значну кількість у досліджуваних текстах становлять індивідуально-авторські порівняння, які характеризуються оригінальністю, самобутністю і водночас слугують засобом передачі специфічних ознак стилю письменника: улюблені образи як результат світовідчуття, ступінь їхнього семантичного ускладнення, а отже, рівень інтелекту, мовного чуття, глибини асоціативного мислення тощо.

Оригінальність порівнянь І. Багряного насамперед забезпечується лексико-семантичним наповненням компонентів порівняльних конструкцій, а також незвичайною їхньою сполучуваністю. Наприклад, у романі натрапляємо на такі індивідуально-авторські порівняння: *Ця піша колона вражала,* ***як анахронізм*** [1, 68]; *Обморожені, поранені, охоплені пропасницею, завошивлені, брудні, зарослі,* ***як троглодити****, виснажені голодом, криво шкутильгаючі, байдужі до всього і вся, вони сунулися щільно збитою, безкраєю отарою, теліпаючи свої куці й смішні рушниці або просто тягнучи їх по грязюці,* ***як паліччя****, та підпираючись ними* [1, 68]; *Останні кілометри Максим іде,* ***як сомнамбула,*** *з останніх сил долаючи вже останні метри* [1, 383].

Окрему групу з-поміж оказіональних (індивідуально-авторських) порівнянь становлять конструкції, побудовані на взаємопроникненні тематичного комплексу ***дерево – частина тіла***: *Тоді, як у сні, помітив поблизу дерево, що підіймалося з води й розходилося трьома стовбурами з одного вузла,* ***мовби пальці з одного п'ястука*** [1, с. 334]; *Максим сидить між трьома деревами,* ***як між трьома велетенськими пальцями фантастичної долоні, немовби між трьома пальцями своєї немилосердної фортуни****, схилив голову і догоряючи в гарячці* [1, 335]. Оригінальність поданих порівнянь полягає в їхньому лексико-семантичному наповненні та незвичайній сполучуваності компонентів.

Лексичне оновлення внутрішнього світу спирається на оригінальні порівняння, у яких ***душа*** асоціюється з предметною та абстрактною лексикою: *Вони [ті мільйони сердець і душ] зриваються і летять униз,* ***як жорства,*** *втративши волю й силу до опору, втративши вже останню віру, надію й бажання змагатись ...* ***Мовби пісок пустель*** *...* [1, 98]; *І все те помалу зосереджувалося в одних великих і мерехтливих очах, з яких дивилася чиста, кришталева, безмежно любляча й велика,* ***як всесвіт****, душа ...* [1, 380].

Зіставлення ***душі*** з ***соколом*** фіксуємо в порівнянні, яке ґрунтується на актуалізації асоціативного зв'язку ***внутрішній світ людини – птах***: *Немічне, розчавлене, агонізуюче тіло вже дубіло в сніговій синяві, а над ним душа звивалась і закружляла, заклекотала,* ***як сокіл*** [1, 246]. Нанизування дієслів-присудків та розгортання одного з них порівнянням урізноманітнює ритм фрази. Порівняльна конструкція конкретизує значення дієслова, допомагає глибше розкрити відношення між зібраними в один мікрообраз динамічними ознаками.

Привертає увагу група порівнянь із суб'єктами, що є номінаціями природних явищ, – ***ніч, зорі, вітер***. У таких порівняльних конструкціях спостерігаємо конкретизацію названих понять, яка ґрунтується на чуттєвому сприйманні реалій небесного простору. «Олюднення» ***ночі, зірок*** постає в структурах, утворених на взаємопроникненні лексичних комплексів ***природні явища – істота***. Функціонуванню таких персоніфікованих образів сприяють індивідуально-авторські асоціації, пор.: *Вона [ніч] наповзала,* ***як ті видива-чудовиська,*** *потвори з давно забутих наївних дитячих казок* [1, 320]; *Замлоєні зорі,* ***ніби заплакані****, ледь-ледь миготіли* [1, 256]; *Зорі були якісь аж наче червоні,* ***мовби заплакані*** [1, 203]; *... а вгорі над усім мерехтіли, кліпали,* ***як очі,*** *великі зорі, вібруючи в такт хаотичному дикому лементові між ними ...* [1, 210]; *Вітер – це той пестливий і ніжний, що,* ***як усмішка матері****, голубив його колись, у дні його дитинства, на цій же таки самій землі* [1, 339].

Нетрадиційний асоціативний зв'язок характерний також для порівняння, що допомагає створити зоровий образ ***зорі:*** *Вони [зорі] виступили на чорному небі,* ***немов буйна роса****, немов ще осипаючися над пришерхлою землею* [1, 208]. Носієм оригінальної поетичної семантики є абстрактні іменники – назви релігійних понять: *Голова трохи паморочилася, і йому здається, що він разом із усім собором, разом із зграями страхів пливе десь у безмежній синяві, в неосяжному просторі ... Так,* ***як пливуть хмари ладану повз золоті іконостаси під час служби в цьому соборі. Як пливуть молитви ... надії ... сподівання ... Як пливе віра в чудеса*** *...* [1, 79]. Розлогість порівняльних характеристик створює уповільнений ритм опису, що гармоніює з його панорамністю, багатобарвними, розмаїтими деталями в ньому.

Отже, усталені порівняння в романі І.Багряного «Людина біжить над прірвою» створюють особливі конкретно-чуттєві картини, які відображають народнопоетичне мислення митця, а також його знання народнорозмовних джерел літературної мови. Зазнаючи різноманітних трансформацій, такі узуальні порівняння, як і оказіональні, слугують засобом моделювання індивідуально-мовної картини світу Івана Багряного. Перспективою подальших наукових розвідок у цьому напрямку вважаємо аналіз порівняльних конструкцій в інших творах автора, що уможливить повніше віддзеркалення світобачення письменника стилістичними засобами.

Список використаних джерел

1. Багряний І. Вибрані твори / Іван Багряний [упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький] / І. Багряний. – К. : Смолоскип, 2006. – 687 с.
2. Голоюх Л. В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.: 10.02.01. «Українська мова» / Л. В. Голоюх. – К., 1996. – 20 с.

3. Прокопчук Л. В. Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект) / Л. В. Прокопчук. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2005. – 131 с.
4. Сологуб Н. М. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного / Н. М. Сологуб // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 43–47.
5. Сологуб Н. М. Естетична значимість синтаксичної організації художнього тексту (на матеріалі прози І. Багряного) / Н. М. Сологуб // Проблемні питання синтаксису: збірник статей. – Чернівці, 1997. – С. 164–167.
6. Чумак О. Г. Художньо-семіотична парадигма у мовотворчості І. Багряного / О. Г. Чумак // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету, 2001. – К. : Видавничий центр КДЛУ. – Вип. 4. – С. 221–226.

Summary. *In the article the author has analysed the structure and functional-semantic loading of the comparative constructions used I. Bagryanyi in the novel "A person runs over a precipice". The ways of renewing of common to the whole people comparative constructions howe been determined – lexical-semantic comparative of the comparative constructions' components.The unordinary conjunction of there components hes been characterized.*

Key words: *a comparative constructions, a component comparative constructions, an occasional comparative constructions, associative connection.*

УДК 811.161.2'373.72

Т.І. Прудникова

КОНЦЕПТУАЛЬНА МЕТАФОРА ІЗ РЕЦИПІЄНТНОЮ ЗОНОЮ *СЕРЦЕ* У ТВОРАХ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

У статті аналізуються концептуальні метафори концепту СЕРЦЕ у авторській картині світу Михайла Коцюбинського.

Ключові слова: *концепт, серце, концептуалізація, когнітивна модель, метафора, людина.*

Метафорі належить чільне місце серед тих засобів виразності, що беруть участь у створенні образів, тому як мовне явище метафора здавна привертала до себе увагу дослідників. Сучасні студії мови характеризуються активізацією міждисциплінарних сценаріїв аналізу, яким притаманне поєднання лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів, що помітно впливають на способи вербалізації уявлень людини про довкілля й саму себе як носія етнічної культури. Семасіологічний підхід до вивчення метафори обґрунтовано в працях Н. Арутюнової [1; 2], О. Балабан [3], В.Виноградова [5], І. Ільїнської [6], О. Тараненка [17; 18; 19]. О. Черкасової [24] та ін. В українській лінгвістиці до кінця XX ст. метафору досліджували переважно в лексико-семантичному, лінгвостилістичному та граматичному аспектах (І. Білодід, Н. Бойко, В. Ващенко, С. Єрмоленко, В.Калашник, В. Кононенко, Л.Мацько, А. Мойсієнко, Л. Пустовіт, В.Русанівський, Л. Ставицька, Г. Сюта, Л. Тиха, О. Тищенко та ін.). Л. Кравець проаналізувала метафоричний світ поетичних творів вітчизняної літератури XX ст. [9]. В останнє десятиліття «почали застосовувати теорію концептуальної метафори для виявлення особливостей формування нових образів та специфіки їх функціонування в поезії (Л.Бєлєхова), для встановлення мотиваційної основи метафоризацій них процесів (О. Селіванова), з метою аналізу політичної метафори (І. Філатенко, Х. Дацишин, О. Чадюк та ін.» [9, 4]. Н. Бойко слушно зауважує, що «метафоричні назви осіб відображають нестандартну поведінку людини, нетипові риси характеру. В основу емотивно маркованих оцінних іменників покладено специфічні зовнішні та внутрішні ознаки людини, акумульовані попереднім досвідом народу в серію образів, що всебічно кваліфікують й містять у собі стійку (здебільшого негативну) оцінку» [4, 294]. О. Цапок наголошує на тому, що саме відокремлення «зв'язку метафори з психічними і мисленнєвими процесами вплинуло на формування когнітив- ного підходу до її визначення» [22, 43]. Згідно з цим підходом метафору витлумачують як винятково когнітивне явище [14, 139; 20, 46; 21]. Деякі вчені, зокрема М. Джонсон [10], Дж. Лакофф [10], В. Телія [20, 48], А. Ченкі [23, 70], звертають увагу на «концептуальну функцію метафори», тобто метафора існує для виникнення концептів та їх мовної репрезентації.

У процесі розвитку метафоричного вираження концептів має місце «осмислення та переживання явищ одного роду в термінах явищ іншого роду» [10, 389]. На думку В. Телії, метафора є «найпотужнішим засобом формування нових концептів», тобто виявлення в мовній формі нового знання про світ – емпіричного, теоретичного або ж художнього засвоєння дійсності [20, 81].

© Т.І. Прудникова